

Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

Gül Karagöz Kızılca

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi

karagoz@media.ankara.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Osmanlı basınının ortaya çıkışı üzerine odaklanan tarih yazımını eleştirel bir perspektifle ele alma amacındadır. Geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımına göre basının ortaya çıkışı, devletin modernleşme isteğinin bir sonucudur. Buna göre, yenilikçi ve aydınlanmacı Osmanlı yönetici seçkinleri gelişmiş Batı medeniyeti karşısında İmparatorluğun dağılmasını engellemek amacıyla bir reform programı başlatmış ve toplumdaki değişimin yaratıcısı olarak basının gelişmesi için çaba göstermişlerdir. Kendisine pasif bir konum atfedilen halk ise bir okuyucu kitlesi meydana getirmekten uzak ve durağan bir yapıdadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri belgeleri ve 19. yüzyılda basılan gazetelerin farklı bir yaklaşımla incelenmesi basının ortaya çıkışını hızlandıran dinamik bir toplum yapısının varlığını göstermektedir. Bu yazı, Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkışının dünya kapitalizmindeki gelişmeler/gerilimler ve toplum içerisinde değişik grupların çatışan çıkarları çerçevesinde ele alınabileceği iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı basını, tarih yazımı, Osmanlı ve Türkiye modernleşmesi, Osmanlı kamuoyu, Osmanlı okuyucu kitlesi

• • • • •

Makale geliş tarihi: 26.03.2016 · Makale kabul tarihi: 15.04.2016.

<http://ilefdergisi.org/2016/3/1/>

ilef dergisi · © 2016 · 3(1) · bahar/spring: 71-90

A Critical Reevaluation of the Ottoman/Turkish Press Historiography

Gül Karagöz Kızılca

Ankara University Faculty of Communication

karagoz@media.ankara.edu.tr

Abstract

This study aims to review the Ottoman/Turkish press historiography with a critical perspective. Conventional Ottoman press historiography claims that, as the active actors of the Empire, the reformist and enlightened Ottoman ruling elites initiated a modernization program to prevent the disintegration of the Empire that led to the development of the Ottoman press. In the conventional Ottoman historiography, the public appeared as an unchanging entity that was far from forming a reading public. Yet, this study argues that a reinvestigation of the state documents and the 19th century Ottoman newspapers shows the dynamic structure of the Ottoman public that facilitated the emergence of the press. This study asserts that the emergence of the Ottoman press can be analyzed in relation to the world capitalist economy as well as the contested interests of the diverse groups in the Ottoman society.

Keywords: Ottoman press, Ottoman press historiography, the Ottoman and Turkish modernization, the Ottoman public sphere, the Ottoman reading public

<http://ilefdergisi.org/2016/3/1/>

ilef dergisi · © 2016 · 3(1) · bahar/spring: 71-90

Osmanlı İmparatorluğu tarih yazımında diğer yüzyıllara olan ilginin giderek arttığı gözlemlenmekle birlikte, 19. yüzyıl üzerine odaklanan çalışmalar ağırlığını korumaktadır. Gazete ve dergi basımının yaygınlaştığı, imparatorluk tebaasını/vatandaşını² oluşturan çeşitli milletlerin kendi dillerinde süreli yayınlar çıkarmaya başladığı 19. yüzyılın, basın tarihçileri açısından da özel bir önemi bulunmaktadır. Bu yüzyılda siyasal, ekonomik ve toplumsal çalkantılarla/değişimle yüzleşmek zorunda kalan ve kendisini “Avrupa’nın hasta adamı” olarak tanımlayan Batı karşısında modernliğini ve köklü bir medeniyete sahip olduğunu göstermeyi hedefleyen İmparatorluk, kendi modernleşme programını tasarlamış ve uygulamaya sokmuştur. Tanzimat adı verilen bu çok kapsamlı reform programı, özünde, devletin merkezileşmesini ve teknolojik anlamda ilerlemenin beşiği olarak tanımladığı Batı karşısında devletlerarası arenada hâlâ eşit bir konumda olmaya devam ettiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Osmanlı tarih yazımının Tanzimat dönemi konusunda zenginliğinden söz etmek mümkündür. Bununla birlikte, Tanzimat öncesini ve sonrasını da kapsayacak biçimde, basının ortaya çıkışı ve gelişimini ekonomik, siyasal ve toplumsal bağlamı içerisinde ele alan araştırmalar sınırlıdır. Bu makalede, genel olarak Osmanlı tarih yazımı ve özel olarak İmparatorluk’ta basımının ortaya çıkışı üzerine odaklanan tarih yazımının Osmanlı ve Türkiye basın tarihi çalışmalarını nasıl etkilediği ele alınacaktır.

Osmanlı Basının Ortaya Çıkışı ve Geleneksel Osmanlı Tarih Yazımı

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk gazete, İmparatorluk tebaasınca değil 1793 gibi erken bir tarihte Fransız elçiliğince basılan *Bulletin de Nouvelles'* dir. Fransa karşıtı propagandanın önlenmesi amacıyla basılan ve İstanbul'da kahvehanelerde dağıtılan, gazeteden çok haber bülteni niteliği taşıyan *Bulletin de Nouvelles'*i, yine Fransızca ve İstanbul ile İzmir gibi kozmopolit ticari merkezlerde basılan birçok bülten ve gazete takip etmiştir.³ Bu gazetelerin, asıl olarak, İmparatorluk içinde yaşayan diğer devletlerin tebaaları/ vatandaşları tarafından diplomatik ve ticari nedenlerle okunduğu tahmin edilebilir. Bununla birlikte, ticaretle uğraşan ya da Avrupa'daki ve dünyadaki gelişmeleri takip etmek isteyen, yabancı dil bilen Osmanlı entelektüellerince okunmadığını düşünmek için bir neden bulunmamaktadır. Aksine, söz konusu gazetelerin İstanbul kahvehanelerinde dağıtıldığı ve Babıâli tarafından zaman zaman duyulan rahatsızlık nedeniyle kapatıldığı göz önünde bulundurulduğunda,⁴ İmparatorluk tebaası bir okuyucu kitlesinin varlığından söz etmek yanlış olmaz. Bununla birlikte, elçilikçe ya da özel kişilerce çıkartılan Fransızca gazetelerin, sınırlı sayıda basıldığı, dolayısıyla sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap ettiği ve asıl olarak Osmanlı topraklarında mamul mallarını satıp hammadde almak isteyen Avrupalı tüccarlar ile yerli ortaklarınca okunduğu bilinmektedir.⁵ İmparatorluk içerisinde basılan Fransızca gazetelerin aynı zamanda Fransa, Rus, Avusturya, Prusya, Osmanlı İmparatorlukları ve Yunanistan'ı karşı karşıya getiren diplomatik kriz ve gerginliklere neden olan yayınlar yapması, söz konusu gazetelerin devletlerarası mücadelenin bir alanı haline geldiğini de göstermektedir. Dolayısıyla, bu gazeteler, İmparatorluk tebaasının sorunlarını, deneyimlediklerini, dileklerini ve şikâyetlerini yansıtmaktan çok 19. yüzyıl emperyalizminin kendi kapitalist birikimi çerçevesinde yeni pazarlar yaratma ve bulma çabasında birer araç olarak belirmişlerdir.

Osmanlı basın tarihi yazımında İstanbul ve İzmir'deki bu canlı basım yayım faaliyetleri, toplumsal ve ekonomik bağlamı pek tartışılmaksızın ve ayrınıtısına girilmeksizin İmparatorluk toprakları içerisinde emperyalizmin uzantısı niteliğinde yabancı basın faaliyetleri olarak değerlendirilme eğilimindedir.⁶ Osmanlı basın faaliyetleri ise ilk Osmanlıca gazete olan ve 1831 yılında basılan *Takvim-i Vekayi* ile başlatılmaktadır. Ancak söz konusu yaklaşım, İmparatorluk toprakları üzerinde basılan Fransızca gazetelerin ne tür çatışmalar alanı olduğu ve bunun "olası" Osmanlı okuyucusu üzerindeki etkisini tartışmamakta, dahası yabancı basın ile Osmanlı basını arasındaki olası etkileşimi/ etkilenimi yalnızca Osmanlı basınının ortaya çıkmasını sultan düzeyinde etkileyen "ya-

bancı” aktörler biçiminde sunmaktadır. Bu tablonun içerisinde potansiyel ya da var olan okuyucu kitlesi tartışması, bir okuyucu kitlesinin varlığı önermesi reddedildiğinden, yer almamaktadır. Bunun yerine, 18. yüzyıldan itibaren başlayan ve giderek artan gazete basma faaliyetleri, Osmanlı halkını etkilemek ve kamuoyunu bilgilendirmek üzere sultan II. Mahmud’un (1808-1839) resmi bir gazete çıkartılması kararı vermesine yol açan; ancak hangi kanallar ve nedenlerin bu tür bir karara götürdüğü pek de tartışılmayan bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, II. Mahmud’un gazete çıkartılması yönünde aldığı karara yol açan spesifik olay da Alexandre Blacque’in Rus ve Fransız elçiliklerinden gelen baskı üzerine *Courrier de Smyrne*’den ayrılmak zorunda kalmasıdır. Osmanlı basın tarihi yazımına göre, II. Mahmud bu olay sonucunda Alexandre Blacque’i Osmanlıca bir gazete çıkarma konusunda kendisine danışmak ve deneyimlerinden yararlanmak üzere İstanbul’a davet etmiştir.⁷ Buna göre, modernleşmeci/ilerlemeci sultan Osmanlı basının doğmasına neden olan ana aktördür. Diğer taraftan, modernleşmeci olarak tasvir edilen sultanın gazete çıkarma kararının uygulanmaya konulması Batılı ancak tam da vatandaşı olduğu ülkenin modernleşme yöntemini onaylamayan, Fransız devrimi karşıtı bir gazetecinin yardımıyla mümkün olabilmektedir. Belki daha dikkat çekici olanı, geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımının, Fransız basın faaliyetlerini Osmanlı toplumsal bağlamı içinde ele almak yerine; Osmanlıları kendi toprakları üzerindeki söz konusu basım yayım faaliyetlerine yalnızca birer gözlemci gibi tanıklık eden aktörler olarak anlatan bir bağlama yerleştirmesidir. Osmanlıların Fransız basım yayım faaliyetleri ile ilişkisi, bu yayınların sultan II. Mahmud’u Osmanlıca bir gazete yayınlanması için ikna etmesinden ibaret görünmektedir.

Geleneksel Tarih Yazımından Eleştirel Tarih Yazımına

Bu yaklaşımın dışına çıkan ve İmparatorluk’ta sayıları giderek artan Fransızca gazetelerin çıkma nedenlerini ve Osmanlı üzerindeki etkilerini, araştırma çerçevesinin merkezine sultanı koymak yerine Osmanlı İmparatorluğu’nu değişen dünya ekonomik sistemi içerisinde inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır.⁸ Bu çalışmalara göre, Fransızca basım yayım faaliyetleri çerçevesinde Babıâli, Rus hükümeti ya da Fransa elçiliği ve Babıâli gibi taraflar arasında doğan çekişme, özünde Osmanlı İmparatorluğu’nun uluslararası kapitalist çekişmede siyasal ve ekonomik giderek artan öneminden kaynaklanmaktadır. Korkmaz Alemdar’a göre, sürekli genişleme eğilimindeki kapitalist dünya ekonomisinin yeni pazarlar bulma arayışı, Osmanlı İmparatorluğu’nu, kapitalist sisteme eklenmesi ticaret yoluyla da sağlanacak çekici bir hedef ha-

line getirmiştir. 18. yüzyılın son yıllarından başlayarak İzmir ve İstanbul gibi dünya ile yapılan ticaretin önemli merkezleri olan liman şehirleri, yerel ve yabancı tüccarlar için önem kazanmıştır. Bu grupların ticari faaliyetlerini devam ettirmek ve iş bağlantılarını geliştirmek için güncel haberlere ihtiyaç duyması, coğrafi kapsamını genişleten kapitalist dünya ekonomisinin gereklilikleri ile birleştiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda gazetelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁹ Buna göre, Fransız hükümetinin Fransız Devrimi'nin propagandasını yapmasıyla eş zamanlı bir biçimde uluslararası kapitalist aktörlerin birbiriyle çatışan çıkarları ve dolayısıyla Avrupa kapitalizminin Osmanlı'ya nüfuzu İmparatorluk toprakları üzerinde Fransızca basın doğmasının ana nedenlerindedir. Babiâli'nin liberal ekonomik politikalarını uygulamaya sokması bu süreci hızlandırmıştır.

Geleneksel Osmanlı basın tarih yazımı, Fransızca basın faaliyetlerinin ortaya çıkışını söz konusu yerel ve küresel bağlam tartışılmaksızın, herhangi bir toplumsal, siyasal ve ekonomik bağlama oturtulmaksızın ele almaktadır. Üzerinde odaklanılan nokta, sultanın bu faaliyetlerden etkilenişi ve kamuoyunu şekillendirmek üzere gazete çıkarma kararı almasıdır. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı devletlerin elçiliklerinin ve yurttaşlarının yürüttüğü basın faaliyetleri, Osmanlıca basının ortaya çıkışında değişik açılardan etkili olmuştur. Babiâli ve sultanın, kamuoyunun etkilenmesi ve biçimlendirilmesinde gazetelerin öneminin farkına varması bunlardan yalnızca bir tanesidir. Ancak Fransızca basının ve/ya da yabancı gazetelerin, Babiâli ve sultan üzerinde edilgen bir biçimde etkide bulunduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin Batı'yı askeri amaçlar dışında takip etme ve anlama çabalarının 18. ya da 19. yüzyıllarda başladığını düşünmek de aynı ölçüde yanıltıcıdır.¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri içinde yaşadıkları dünyayı yakından takip etme ve anlamlandırma çabası içerisinde aktif aktörler olarak yer almakta ve Avrupa karşısında "hasta adam" imajının verdiği izlenimden rahatsızlık duymaktadırlar.¹¹ Ama aynı zamanda, İmparatorluğu ayakta tutmak diğer bir deyişle halklarının ve uluslararası kamuoyunun aktif desteğini alabilmek için yeni iletişim biçimleri keşfetme peşindedirler.¹² Değişen dünyaya devlet yapısını uyarlamak için bulunan yeni yöntemlerden biri de gazetedir. Bu durumda, Osmanlı yöneticileri kendi toprakları içerisindeki yabancı basın faaliyetlerinin pasif birer gözlemcisi konumundaki etkileneni değil; aksine basının yapabildiklerini yakından takip edip olası gücünü yönetim yapısını dönüştürmek, halkı ile olan iletişimine yeni bir biçim vermek için kullanan aktif aktörler olarak belirlemektedir ki bu tür bir analiz geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımında görülmemektedir.

İmparatorluk topraklarındaki yabancı basın faaliyetlerinin bir diğer dolaylı etkisi, Osmanlı halkı ve halk içindeki değişik gruplar ile İmparatorluğun siyasal ve iktisadi yapısına ilişkin uzlaşma arayışında, Babîâlî ve sultanın basının halka ulaşılmasında önemini anlamasına bulunduğu katkıdır.¹³

Burada, geleneksel Osmanlı basın tarihi ve eleştirel basın tarih yazımının ayrıldığı ana noktalar, emperyalizmin ve Osmanlı yöneticilerinin değişen dünyada kendini konumlandırma biçimlerinin Osmanlıca basının doğuşundaki etkisinin ele alınış biçiminden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkışını açıklayan yaklaşımlar konusundaki ana ayrımın özetlenen noktadan daha derin ve farklı nedenleri bulunmaktadır.

Doğu ve Batı Arasında Osmanlı Basınının Konumu

Geleneksel Osmanlı basın tarih yazımına göre basınının ortaya çıkışı ve gelişimi devletin Tanzimat programı ile bir çerçeveye oturtulan reform çabalarının beklenebilir bir sonucudur. Buna göre, yenilikçi ve aydınlanmacı Osmanlı yönetici seçkinleri gelişmiş Batı medeniyeti karşısında İmparatorluğun gerilemesinin durdurulması amacıyla Batılılaşmayı hedefleyen bir reform programı başlatmışlardır. Basının ortaya çıkışı, Batı'nın gücünden etkilenen, "ya modernleşmek ya da mahvolmak"¹⁴ seçenekleriyle karşı karşıya kalan ve dolayısıyla Batı tarzı modernleşmeyi hedefleyen bu reform programı çerçevesinde başlayan girişimlerin sonucudur. Bu açıklamada günümüzde de hâlâ belli ölçüde egemenliğini sürdüren Oryantalist ve 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan değişimi Batı merkezli ele alan yaklaşımın etkisini görmek mümkündür. Oryantalist yaklaşımda ana vurgu, Osmanlı İmparatorluğu gibi Batılı olmayan devletlerin gelişmiş Batı karşısında durağan bir siyasal, hukuki, ekonomik ve toplumsal yapıya sahipliği ve dolayısıyla modernleşmenin/ ilerlemenin iç dinamiklerinden yoksunluğudur. Bu yapıda değişimin ana aktörü Batının üstünlüğü karşısında büyülenen ya da kendini aciz hisseden yöneticilerdir ki dolayısıyla kendisine pasif bir konum atfedilen halkın bu yapı içerisinde herhangi bir rolünün ve talebinin olmaması tahmin edilebilir bir sonuçtur. Her şeye muktedir devlet ve devlet karşısında güçsüz toplum karşıtlığı üzerine kurulu Oryantalist yaklaşım, devletin uzlaşmaz/kısıtlayıcı yapısı nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu gibi Batılı olmayan devletlerde modern bir siyasal yapının kurulup demokrasinin gelişebilmesi için gerekli kurumların olmayışına vurgu yapar. Kaynağını Osmanlı vakanüvislerin ve Batılı seyyahların anlatılarında/tanıklıklarında bulan Oryantalist yaklaşıma göre,¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkışı İmpara-

torluğu “geri kalmışlığından” kurtarmak isteyen modernleşmeci yöneticiler ve aydınların çabaları ile bağlantılıdır. Bu tabloda, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan değişimin toplumun farklı kesimlerini kapsayan ve İmparatorluğun dış dünyasında meydana gelen dönüşümleri de içeren karmaşık yapısına bir vurgu bulunmamaktadır.

Yeni kurulan ulus devletin (1923) modernleşme/kalkınma projesiyle uyumlu bir biçimde, akademisyenler ve Türkiye’nin tarihsel gelişimini kendilerine ana sorunsal edinenlerin büyük bir bölümü, Osmanlı mirasını ve basının ortaya çıkışını incelerken modernist/Batılılaşmacı yaklaşımı benimsemişlerdir.¹⁶ Özellikle 1930 ve 1940’larda merkezine ulus devleti alan modernist çizgiyi, araştırmacıların/akademisyenlerin içinde yaşadıkları dünyada ve Avrupa kıtasında artan milliyetçiliğin de etkisiyle, Osmanlı İmparatorluğu’na dair analizlerde görmek mümkündür. Oryantalist yaklaşımın Osmanlı toplumuna ilişkin çözümlemelerine benzer biçimde modernist/Batılılaşmacı çizgi, İmparatorluğun İslami, mutlakiyetçi ve keyfi uygulamalara dayalı yapısını ve Tanzimat öncesi yönetim biçimini eleştirmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı reformları her ne kadar taklitçi ve eksik kabul edilse de bu araştırmacılar tarafından benimsenen reformlardır. Modernist/Batılılaşmacı çizgiyi benimseyen tarihçiler, 19. yüzyıl Osmanlı bürokratlarını da dağılan bir imparatorlukta hukuki, askeri, mali ve yönetsel yapıda dönüşümler gerçekleştirmeye çalışan ve dolayısıyla değişimin ana tetikleyicisi olarak tanımlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu, söz konusu dönüşümleri gerçekleştirme konusunda başarısızlığa uğramıştır. Ancak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti bu bitmemiş modernleşme projesini okuma yazma oranını arttırarak ve özgür basının yaşamasının koşullarını yaratarak tamamlayacaktır. Bu yaklaşımın, Oryantalist bakış açısından ayrıldığı temel nokta ise –ki bu siyasal iktidarı elinde tutanlar açısından modernleşme anlayışında önemli bir dönüşüme işaret eder- devletin öz kaynakları doğrultusunda ve dışarıdan herhangi bir müdahaleye izin verilmeksizin basının, kamuoyunun ve özgürlüklerin geliştirilmesi vurgusudur.¹⁷

1950’ler Türkiye’si, Batılılaşma ve bunun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kökenlerinin aranması sorunsalına, II. Dünya Savaşı (1939-1945) ertesi başlayan Soğuk Savaşın (1947-1991) gölgesinde yaklaşıldığı bir dönem olmuştur. Soğuk Savaş sırasında Batı bloğunda yer alan ya da bu bloğun politikalarını destekleyen/etkilenen akademisyenlerin Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin analizlerinde, 19. yüzyıl Oryantalizminin temel savı olan Batı medeniyetinin üstünlüğü algısı, modernleşme ve ilerleme kavramlarına güçlü bir vurgu ile dönmüştür. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu

üzerine çalışan Batılı akademisyenlerin 1960'lı yıllar boyunca ürettikleri bu çerçevededir. Buna göre, "Üçüncü dünya ülkelerinin" "modern" kapitalist sisteme eklenmelerinin yolu kapitalist birikime dayalı bir modernleşme sürecinden geçmektedir. Weber'in oluşturduğu modernleşme modelini kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu geleneksel ve dolayısıyla değişmeye kapalı, homojen gruplardan meydana gelen bir toplum olarak açıklayan bu yaklaşım, İmparatorluğun söz konusu yapısının kırılması için toplumun Batılı tarzda yetişmiş aydınları tarafından başlatılan modernleşme hareketinin önemi üzerine odaklanmaktadır.¹⁸ Bu çerçevede gazete, değişmeyen bir toplumsal yapıda toplumu "geri kalmışlığından"¹⁹ kurtarmak için ilk önce Babiâli, daha sonra hükümet politikalarına muhalefet eden Genç Osmanlılar tarafından Batılı modernleşme amacına ulaşmak için ithal edilen bir araçtır. Dolayısıyla gazete aslında, bir toplumda var olduğu düşünülen sınıf ya da toplumsal grupların çıkar çatışmaları ya da değişik grupların çekişmeleri, toplumsal muhalefet nedeniyle değil, değişimi tepeden isteyen ve kendi aralarında uzlaşmazlığa düşen devlet seçkinlerinin iradesi ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkmasına ilişkin bu açıklama biçimi geleneksel Osmanlı tarihi yazımında 1970'ler ve 1980'lerde de güçlü bir biçimde sürmüştür.²⁰

Burada belki de dikkat çekmesi gereken, gazetenin toplum ile hiçbir biçimde bağlantısının olmaması ve dahası Babiâli'nin uyguladığı mali ve ekonomik politikaların, toplum içinde oluşturulan zenginliğin paylaşımının ve bu paylaşımında gazetecilerin konumlarının sorunsallaştırılmayıdır. Oysa Osmanlı basınının öncülerinden Namık Kemal, yenicilerin ortadan kalkması ile toplum ve devlet arasında halk aleyhine bozulan dengenin²¹ gazete gibi bir araç ile tekrar kurulabileceği düşüncesindedir ki geleneksel Osmanlı basın tarihi yazımının bu durumu görmezden gelmesini toplumsal dinamiklerin yok sayılması ile ilişkilendirmek mümkündür. Yeniçeriler, 18. ve 19. yüzyıllarda, İmparatorluğun gücünün simgesi ordunun artık asker olma özelliğini yitirmiş ve devlete ayaklanan, kıslada yaşamak yerine mahallelerde toplum ile iç içe yaşayan birer üyesi konumundadırlar. Ancak, aynı zamanda yeniçeriler, toplumun bir parçası olarak ve onunla aynı mekânda yaşayan, mahallelerde kahvehaneler açan ve esnaf gibi toplumun bazı kesimlerinin çıkarını Babiâli'ye karşı dillendiren bir toplumsal grup haline de gelmişlerdir. Namık Kemal'in de kast ettiği, gazetelerle birlikte, toplumun çıkarlarını koruyan ve sorunlarını dile getiren bir aracın ortaya çıkışıdır. Geleneksel Osmanlı basın tarih yazımının ise görmezden geldiği, toplumsal yapıdaki hareketlilik ve Osmanlı seçkinleri dışındaki çeşitli toplumsal grupların devlet ile iletişimin

bir aracı olarak, gazetenin kullanılabilceğidir. Gazetenin söz konusu biçimde kullanılabilceğinin kabulü, toplumsal değişim üzerine odaklanmayı ve gazetenin devlet seçkinlerinin toplumu eğitmek amacından farklı bir biçimde kullanıldığının ya da homojen ve değişime kapalı olmayan çeşitli toplumsal grupların bu yeni iletişim aracıyla ilgilenebileceğinin tartışılması gereğini ortaya çıkarmaktadır. Ne var ki modern Batı karşısında geleneksel ve geri olarak kurgulanan bir yapıda, değişik toplumsal grupların kendilerini etkin kılabilmek gibi bir amacı bulunması beklenemez. Gelenekselden eleştirile geçişte belki de üzerinde durulması gereken en önemli ayırım, basın ve kamuoyu ilişkisini kapitalist ilişkiler çerçevesinde yeniden şekillenen toplumsal gruplar sorunsalı üzerinden ele almakta yatmaktadır.

Osmanlı Okuyucu Kitleleri ve Basın Tarihi Yazımı

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıca gazete sayısı ve tirajları²² düzenli bir biçimde artmıştır. Abdülhamit istibdadı ile kesintiye uğrayan bu eğilim, 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilânını izleyen günlerde doruk noktasına ulaşmıştır.²³ Ne geleneksel ne de eleştirel Osmanlı basın tarihi yazımında bu genel eğilimin nedenleri üzerinde gereğince durulduğunu söylemek güçtür. Bu eğilimin devletin halkı eğitime/modernleştirme çabasının sonuçları olduğunu savunmak, “durağan” bir toplumu bu kadar hızla harekete geçirmek mümkün görünmediğinden sorunludur ki zaten geleneksel basın tarihi yazımında basına halkın ilgisi konu edinilmemektedir. Bu durumun nedenlerinin başında, Osmanlı gibi okuryazarlığın yaygın olmadığı bir toplumda gazete ve dergilerin bir okuyucu kitesinin olamayacağı ile basının yalnızca toplumun entelektüel ya da diğer bir deyişle “seçkin” kesimine hitap eden ve olayların kaydını tutan bir araçtan fazlası olamayacağı yönündeki ön kabuldür.

Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunun ve kitaplara ulaşımı daha mümkün görünen kent nüfusunun ne kadarının okuryazar olduğu konusunda bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Faroqhi'nin de Pertev Naili Boratav'ın saray ve ulema kültürü ile sözlü kültür arasında “orta bölge”nin varlığına işaret etmesine dayanarak belirttiği üzere, saray ve dini seçkinler dışında kalan tüm ülke halkının sadece söze dayalı kültüre aşina olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Özellikle Bektaşî dergâhları ve kentlerdeki sıbyan mektepleri, her ne kadar dini ve edebi kitaplarla sınırlı olsa da halkın okuma kültürü ile tanıştığı mekânlardır.²⁴ Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda halkın büyük bölümünün okuma kültürü ile tanışıklığından söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, halkın söze dayalı kültürünün basın için gerekli okur kitesini yaratacak dinamikleri harekete geçirmede etkisi düşünülebilir. Bunun için halkın kamuya ve

devlete ilişkin haberleri hangi kanallarla edindiği bilgisini hatırlamak gerekir. Osmanlı gazetelerinin²⁵ basılmaya başladığı 19. yüzyıla dek, halkın en önemli haber kaynağı ortak kullanım mekânlarındaki bilgi alış verişidir. Bu mekânlar berber dükkânları, hamamlar,²⁶ dinsel mekânlar, meyhaneler, bozahaneler²⁷ olabildiği gibi asıl olarak toplumun erkek nüfusunun memnuniyetsizliklerin biçimlendiği ve dillendirildiği, yasak olsa bile gündelik siyasete ilişkin “devlet sohbetlerinin” yapıldığı kahvehanelerdir.²⁸ Farklı sosyal statülerden insanların bir araya geldiği kahvehaneler, bu gruplar arasında karşılaşmaları ve herkes kendi grubu içerisinde kalsa da belli bir diyalogu mümkün kılmaktaydı.²⁹ Kahvehaneler, Osmanlı toplumunu oluşturan farklı grupların yazılı metinlerin sesli okunup paylaşıldığı yerler olması nedeniyle okuma kültürü ile karşılaştığı, tanıştığı mekânlar olma özelliğini de taşıyordu. Okuma yazma oranının düşük olduğu bir toplumda³⁰ sesli okuma pratiğinin varlığı, gazeteler ve dergiler Osmanlı topraklarında basılmaya başladığında özellikle önemli hâle gelmiştir. Çünkü bu pratik sayesinde, okuryazar olmayanlar dahi gazetelerdeki haberler konusunda fikir sahibi olabilecek konuma gelmişlerdir. Dönem basınının üzerine ilk doktora tezini 1914 yılında savunan ve İmparatorluğun son döneminin gazetecileri arasında yer alan Ahmet Emin Yalman’ın da belirttiği gibi, bu dönemde birkaç binlik tiraj 1914 yılında yayımlanan ve daha fazla satışa sahip olan gazetelerin tirajından daha önemlidir. Çünkü tek bir gazete kopyası kahvehaneler ve ev toplantıları sayesinde düşünüldüğünden daha fazla kişiye ulaşmaktadır.³¹ Kahvehanelere ek olarak anılması gereken bir diğer mekân ise kıraathanelerdir ki buralarda yerel ve yabancı gazete ve dergilerin koleksiyonları yalnızca tüketilen içeceğin ücretinin ödenmesi karşılığında okuyucuya sunulmakta ve dolayısıyla okuma kültürünün gelişmesine ciddi oranda katkıda bulunan neredeyse halk kütüphanesi gibi işlev görmektedirler.³² Diğer taraftan, Tanzimat döneminde kurulan okullarda öğrenci sayısı ve dolayısıyla okuryazarlık da giderek artmaktadır.³³

Osmanlı modernleşmenin çizgisini belirleyen asıl olarak halka hizmet değil; politik ve ekonomik gücü tek elde toplayabilmek için yönetimin merkezleşmesini sağlamak, Avrupalı güçlerin artan baskısı ve daha önce değindiğim Avrupa karşısında kendisinin de köklü ve modern bir medeniyete sahip olduğunu göstermektir.³⁴ İmparatorluk sınırları içinde 1493’ten beri Yahudi ve 1567’den itibaren Ermeni cemaatleri tarafından kullanılmakta olan matbaa,³⁵ devletin desteğiyle 1727 yılında açılan Müteferrika matbaasının faaliyetleri,³⁶ merkezleşme ekseninde biçimlenen reform hareketinin eğitim alanında da yapılan yeniliklerle birleştiğinde, 19. yüzyıl boyunca okuma-yazma oranını arttırması beklenebilir bir sonuçtur. Tanzimat döneminde Avrupa’ya

öğrenci gönderilmesi de ister istemez İmparatorluğa entelektüel bir canlılık kazandıracaktır.³⁷ Bu durumun beklenebilir ama geleneksel tarih yazımının üzerinde durmadığı konu, potansiyel bir gazete okur kitlesinin ortaya çıkışıdır ki bu, ilerleyen yıllarda düzenli bir biçimde artan gazete sayısı ve tirajlarını açıklamanın bir yolu da olabilir. Ancak İmparatorluğun modernleşme sürecinin III. Selim (1789-1807) ile başladığı kabul edilse bile ne okul sayısı³⁸ ile birlikte okuma-yazma oranındaki artış ne de matbaanın kullanılmaya başlanması, basına gazeteci düzeyinde de olsa gösterilen ilgiyi tek başına açıklamaktan uzaktır. Oysa ki, ilk Osmanlıca gazetenin basıldığı tarih olan 1831 ile 1908 arasında dahi Osmanlı basınına yönelik sınırlı da olsa toplumsal ilginin varlığı, bazı spesifik gazetelerin söylemleri üzerine incelemeler yapıldığında açığa çıkmaktadır. Örneğin İbret'e göre, "Halkın günden güne matbuata rağbeti tezayyüde idi" (artmakta idi).³⁹ Yine *Hadika'* da basılan bir makaleye göre, basımcılık sanatı serbest bırakılınca "her köşe başında bir destgâh peyda etmeğe başlamış" ve bu meslekten birçok insan geçinmeye başlamıştır.⁴⁰ Cengiz Kırılı'nın ortaya koyduğu üzere İmparatorluğun merkezinin erkek nüfusuna açık ve haber değiş tokuş mekânı olan kahvehanelerde siyasete, devlet işlerine ve toplumsal konulara ilişkin yorumlar da, bir bakıma, haber okumaya / öğrenmeye hazır bir kitlenin varlığına işaret olarak yorumlanabilir. Daha da önemlisi Cengiz Kırılı'nın 1840-1844 arası hafiye jurnallerini inceleyerek ortaya koyduğu üzere, İmparatorluğun merkezi İstanbul'da hem yerel hem de Avrupa gazeteleri kahvehanelerde sesli olarak okunmakta, üzerlerine yorum yapılmakta ve daha sonra şehrin diğer bölgelerine yayılmaktaydı.⁴¹

Basına yönelik halk arasında giderek ve gelişerek artan bir ilgi mevcutsa da Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'da olduğu düzeyde geniş bir okuyucu kitlesinden söz etmek, yine gazetecilerin tanıklıkları doğrultusunda, yanıltıcıdır.⁴² Bununla birlikte, geleneksel basın tarihi yazımının mevcut –sesli okuma pratiğini de değerlendirme içine katarak- ya da potansiyel okuyucu kitlesi üzerinde hiç durmaması aslında basının ve kamuoyunun ortaya çıkmasına ve gelişmesine ilişkin başka bazı süreç ve dinamiklerin de göz ardı edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Kanımca, bu süreçlerin en önemlilerinden biri basının tek sesli bir bütün oluşturmeyen toplum içerisinde farklı grupların birbiriyle çatışabilen çıkarlarını yansıtan bir alan olarak belirmesinin reddi ya da en hafifinden görmezden gelinmesidir. Aslında bu durumun, geleneksel basın tarihi yazımının 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda yaşanan değişim ve dönüşümleri tarihsel, küresel ve ekonomik bağlamında değerlendirememesinden kaynaklandığını iddia etmek mümkündür. Hem II. Meşrutiyet öncesi hem de sonrası gazete koleksiyonları incelendiğinde, gazetelerin toplum içerisindeki

değişik gruplara seslenme/temsil etme kaygısı açıkça görünmektedir. Bunlar arasında bürokratlar, memurlar,⁴³ şehirlerde yaşayan farklı kesimler,⁴⁴ esnaf,⁴⁵ askerler,⁴⁶ köylüler,⁴⁷ tüccarlar,⁴⁸ işçiler,⁴⁹ bankerler ve borsa ile ilgilenenler,⁵⁰ avukatlar⁵¹ gibi gruplar bulunmaktadır.⁵² Geleneksel tarih yazımının aksine, gazeteler tarafından toplum içerisindeki farklı gruplara seslenme kaygısı ile bu grupların gazete satışlarında ve gazete okunulan mekânlarda artışla kendini gösteren gazetelere ilgisi, aynı zamanda toplum içerisindeki kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve bizatihi Avrupa kapitalizmine/emperyalizmine direnişin yansıması olarak da okunabilir.⁵³

Basının toplumun farklı kesimleriyle bağının kurulmayıp, yalnızca okumuş/aydın olduğu düşünülen bir kesime seslendiğinin kabulü, karşılığını hukuksal yapıdaki değişimde de gösteren Osmanlı toplumundaki dönüşümleri bağlamına yerleştirememek sonucunu da doğurmaktadır. Babîali tarafından uygulanmaya çalışılan gözetim ve baskı politikalarının basına yönelmesi, gazeteciler üzerinde sürekli bir ceza ve sürgün tehdidi altında basının toplum içerisinde artan etkisi nedeniyle açıklanabilir. Dolayısıyla, basına ilişkin hukuksal düzenlemelerin artışı dahi⁵⁴ gazete ve dergilerin yalnızca toplumun üst ya da seçkin kesimlerine değil; işçiler, memurlar, bürokratlar, zanaatkârlar, esnaf gibi değişik meslek gruplarını kapsayacak şekilde şehirli orta ve alt sınıflar ve hatta okuryazar olmayanlara da ulaşan ve bu kesimleri etkilemesi muhtemel birer araç olarak belirdiğinin göstergesi olarak okunabilir.

Sonuç

Geleneksel Osmanlı basın tarih yazımı, basını toplum içerisindeki farklı grupların çatışan çıkarlarının gözlemlenebileceği, toplumsal, hukuki, siyasal ve ekonomik yapıdaki değişimin farklı biçimlerde yansıtıldığı bir alan olarak ele almaktan uzaktır. Dahası, basını ve gazetecileri söz konusu değişimlere yön verebilmek amacıyla da hareket edebilen, faal ve kendini değişik koşullara uyarlama gücüne sahip birer aktörden çok olayların “seçilmiş” kaydını tutan bir araç olarak değerlendirme eğilimindedir.⁵⁵ Osmanlı basınıncıncu incelemlerinde seçilen bu yaklaşım, eleştirel tarih yazımının artan katkılarıyla son yıllarda değişimle birlikte, egemenliğini korumaya devam etmektedir. Bu yaklaşımın beklenebilir sonucu, basının 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı toplumu, ekonomisi, siyasal ve kültürel hayatına etkisinin ya da bunların basının biçimlenmesinde oynadığı rolün göz ardı edilmese bile tam anlamıyla değerlendirilememesidir. Bu nedenle, 19. yüzyılda yaşanan derin sosyal, siyasal, ekonomik, mali ve hukuki dönüşümlerin birer parçası ve yeni araçları olarak gelişen gazete ve dergiler, söz konusu çalışmalarda, toplumdan kopuk bir biçimde ele alınmak-

tadırlar ki bu durum özellikle II. Meşrutiyet öncesi basın için söz konusudur. Bununla birlikte, hem II. Meşrutiyet öncesi hem de sonrası dönemlerini, gazeteciliğin bir meslek olarak ortaya çıkışı ve gelişmesi itibariyle, geleneksel basın tarihi yazımının temel savlarını sorgulayarak ve dolayısıyla toplumsal ve tarihsel bağlamı içerisinde inceleyen çalışmaların varlığı basın tarih yazımında umut verici gelişmeler olarak değerlendirilebilir.⁵⁶ Kuşkusuz, Osmanlı basınının ortaya çıkma ve gelişmesi süreci dönem gazete ve dergilerinin ayrıntılı incelenmesini hedefleyen çalışmalarla zenginleşecektir. Bununla birlikte, basın tarihi yazımında rastlanmaya devam eden gazete ve dergilerin günümüz Türkçesine çevrilmesi ve ansiklopedist bir yaklaşımla basının tahlili bizi Osmanlı toplumunun canlı bir resmini vermeye yaklaştırmamaktadır. 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı basınının incelenmesinde, İmparatorluk'ta yaşanan dönüşümleri dünya kapitalizmindeki gelişmeler/gerilimler ve bunların Osmanlı devlet sisteminde olduğu kadar toplumu üzerindeki etkileri ekseninde; ancak söz konusu etkilerin Avrupa kapitalist sistemi tarafından dayatılan değil Osmanlı bürokratları ve halkı tarafından da kimi zaman kabul edilen ve kimi zaman karşı çıkılan/direnilen politikaların bir uzantısı niteliğinde ve bunun da toplum içerisinde değişik grup ve sınıfların çatışan ya da örtüşen çıkarları çerçevesinde değerlendiren çalışmaların artmasına gereksinim bulunmaktadır.

Notlar

- 1 Millet esası üzerine kurulu olan Osmanlı İmparatorluğu yurttaşları farklı dillerde gazete ve dergiler çıkardılar. Bu yazıda Osmanlıca Türkçesi kullanılarak çıkarılan gazeteler kullanıldığı ve buna dayalı literatür incelendiğinden Osmanlı/Türk basın tarihi yazımı üzerine odaklanılacaktır.
- 2 Osmanlı tebaasının vatandaş olarak tanımlanıp, kabul edilmesi basının ortaya çıkışından sonraki bir tarihte 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı konusunda bkz., Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı ve Yeni Bir İzah Denemesi," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix, 2. Baskı, 2006), 109-124.
- 3 Yine elçilikçe *Le Bulletin de la Légation de la République Française près la Porte Ottomane* ve 1796'da *La Gazette Française de Constantinople* basılmıştır. Bkz., G. Groc, "Propagande Révolutionnaire et Presse Française à Constantinople à la fin du 18e siècle," *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, Collection Turcica, v. VIII içinde, ed. Daniel Panzac (Paris, 1995), 799-800.
- 4 Korkmaz Alemdar, İstanbul (1875-1964), Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Yayınları, 1980), 7.
- 5 G. Groc, "Le Mercure Oriental: Une Tentative de Presse Commerciale ou Le Premier Journal Privé de l'Empire Ottoman," *Düniü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 7 (1994): 28.
- 6 Örneğin bkz., Hıfız Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973); Hamza Çakır, *Osmanlıda Basın İktidar İlişkileri* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002).
- 7 Alexandre Blacque konusundaki tek monograf Orhan Koloğlu tarafından yazılmıştır. Bkz., *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi* (İstanbul: Müteferrika, 1998).
- 8 Alemdar, *İstanbul*. Hasan Refik Ertuğ ve Orhan Koloğlu'nda bu tür bir çaba mevcutsa da toplumun iç dinamiklerini göz ardı etmeleri sebebiyle Fransızca ya da diğer ülkeler tarafından İmparatorluk toprakları üzerinde basılan farklı gazetelerin emperyalizm kavramı ile bağlantılı tam analizinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Bkz., Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını, 1970). Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987).
- 9 Alemdar, *İstanbul*, 7-8.
- 10 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, Tanzimat'ın kalıcı reformlarının önemli bir bölümünün Avrupa'nın değişim modellerinden değil kökenlerini onyedinci yüzyılda bulan bir değişim sürecinden kaynaklandığını ve yönetici sınıfın yararına işlediğini savunmaktadır. Bkz., *Modern Devletin Doğuşu 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: İmge, 2000), 113-116.
- 11 İmparatorluğun dünya fuar ve sergilerine katılımı bir devlet politikası olarak benimsemesi, yabancı gazete ve gazetecilere verilen nişan ve para yardımlarının sıklığı imajını değiştirmeye yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir ki Osmanlı arşivlerinde bu yöndeki çabaların

- kayıtlarına ilişkin çok sayıda belge bulmak mümkündür. Örneğin bkz., BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İHR (İrade Hariciye), 163/8757 3 Cemaziyelahir 1275 (9 Ocak 1859); 236/14018, 17 Muharrem 1286 (29 Nisan 1869); 245/14557, 10 Cemaziyevvel 1287 (7 Ağustos 1870); HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi), 295/24, 1 Zilhicce 1275 (2 Temmuz 1859).
- 12 Selim Deringil, Osmanlılar ve Habsburglar gibi kadim hanedanlıkların devrimler çağında politik sistemlerini ayakta tutabilmek için değişik yöntemler denediğini savunur. Gazete basarak yurttaşlarının onayını almak bu yöntemlerden biridir. Bkz., "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire 1808 to 1908," *Comparative Studies in Society and History*, vol.35, no.1. (1993): 3.
- 13 19. yüzyılda Osmanlı hükümeti Tanzimat olarak anılan ve İmparatorluk halkını oluşturan bireylerin tebaa olarak tanımlanmasından yurttaş olarak adlandırılmasına izin veren reform hareketini başlatmıştır. Tanzimatın anlamı için örneğin bkz., Halil İnalçık, "Tanzimat nedir?," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix, 2. Baskı, 2006), 13-35; Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı ve Yeni Bir İzah Denemesi," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix, 2. Baskı, 2006), 109-124.
- 14 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.Metin Kıratlı (Ankara: T.T.K, 5.Baskı, 1993), 126.
- 15 Bu seyyahlar için örneğin bkz., Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844* (London: y.i.y., 1845); H. Elliot, "The Death of Abdulaziz and of Turkish Reform," *The Nineteenth Century* 23 (1888): 276-296; Henry J. Van-Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor* (London: y.i.y., 1870); George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College* (Boston: y.i.y., 1909). Bu yaklaşımı benimseyen tarihçilere örnek olarak bkz., Ahmet Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, c.3, der. M. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi); Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu," *150. Yılında Tanzimat* içinde, der. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 139-209; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1961); Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge University Press, 1977); Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East, A History* (Oxford University Press, 1995).
- 16 Örneğin bkz., Server R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939); Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ankara: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947).
- 17 Örneğin bkz., Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964).
- 18 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Lewis'in Irak'ın işgali (2003) sırasında George W. Bush'un baş danışmanlardan biri olduğu hatırlanmalıdır.

- 19 Bernard Lewis, Osmanlı toplumunda basının ortaya çıkmasıyla birlikte İslam dünyası dışında kalan dünyanın ama özellikle Batı'da olup bitenleri takip edebilme şansının yakalandığını savunur. Ancak, buradaki asıl vurgu değişime kapalı İslam toplumundan Avrupa'nın "medeniyi" temsil eden dünyasına geçiştir. Bkz., *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East* (Perennial, 2002), 52-53.
- 20 Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi 1728-1922* (Ankara: Yeni Adım Matbaası, 1968); Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın* (Ankara: Güven Matbaası, 1969); M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Yayınevi, 1978); Basın Yayın Genel Müdürlüğü, *"Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908) Yılları", Türkiye'nin SosyoPolitik ve Kültürel Hayatında Basın, Matbaacılığın 250. Yılına Armağan* (Ankara: Nakua Yayınevi, 1979).
- 21 Namık Kemal Yeniçerilik kurumu ortadan kaldırılmasıyla Babâli'nin politikalarına denge oluşturabilecek aktörlerin kalmadığını savunmuştur. Bu konuda bkz., *Hürriyet*, 29 Haziran 1868'den aktaran Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A study in the Modernization of Turkish Political Idea* (Princeton: Princeton University Press, 1962, tekrar basım, Syracuse: Syracuse University Press, 2000), 133.
- 22 Basına toplumun ilgisinin somut bir göstergesi, dönem boyunca basılan gazete ve dergilerin tirajları bilgisidir. Ancak Osmanlı tarihçisi, gazetelerin birer kurum olarak arşivleri günümüze kadar varlıklarını sürdüremediğinden bu olanaktan yoksundur. Bununla birlikte, dönemin gazetecilerinin anlarından kimi gazetelerin tiraj bilgilerine ulaşıyoruz. Örneğin, *Basiret*'in on bin, *Hadika*'nın üç bin ve *İbret*'in on iki bin civarında tirajı bulunmaktadır. Bu rakamlar dönemleri için göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. *Basiret* için bkz., Basiretçi Ali Efendi, İstanbul'da Yarım Asırlık *Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, (İstanbul: Kitabevi, 1997), s.71. *Hadika* ve *İbret* için bkz., Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, cilt.2 (İstanbul: Kervan Yayınları, 1973), 126 ve 222.
- 23 Uygur Kocabaşoğlu, *"Hürriyet"i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 7-9.
- 24 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 4. Baskı, 2002), 200-203.
- 25 Burada hem Osmanlıca/Türkçe gazeteler hem de Osmanlı vatandaşları tarafından çıkarılan Rumca, Ermenice, Karamanlıca gibi gazeteler ve Yahudi cemaatinin çıkardığı gazeteler kast edilmektedir.
- 26 Meyhane, bozahane ve kahvehaneler, İmparatorluğun erkek nüfusuna açık iken, hamamlar kadınlar tarafından önemli bir iletişim mekânı olarak kullanılıyordu. Selma Akyazıcı Özkoçak, "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri," *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar* içinde, haz. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 17-35.
- 27 Meyhane, bozahane ve kahvehanelerin haber değişim mekânları olarak kullanımı için bkz., Yaşar, *Osmanlı Kahvehaneleri*, 20-25.
- 28 Cengiz Kırılı, "Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu," *Osmanlı Kahvehaneleri Mekân, Sosyalleşme, İktidar* içinde, haz. Ahmet Yaşar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 95-119.

- 29 A.g.e., 25.
- 30 Osmanlıca ilk özel gazetesinin çıktığı 1860 yılında, Roderic Davison, Müslümanlar arasında okuma yazma oranının %2 olduğunu iddia eder. Bkz., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 69.
- 31 Ahmet Emin Yalman, *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press* (New York: Columbia University, 1914), 47.
- 32 Kiraathaneler hakkında ayrıntılı bilgi için örneğin bkz., Kemallettin Kuzucu, "Osmanlı Entellektüel Mekanlarından Kiraathaneler", *Düşünen Siyaset 8: Osmanlı ve İdeolojisi-II* (2008): 83-109.
- 33 Bu dönem için de Osmanlı tarihçilerinin elinde okuma yazma oranlarına ilişkin veriler bulunmamaktadır. Ancak Donald Quataert Müslümanlar arasındaki oranın 19. yüzyıl sonunda %15'e çıktığı tahminini yapmaktadır. Bkz., *The Ottoman Empire, 1700-1922*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 169.
- 34 Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus* (Ankara: İmge, 2002), 78.
- 35 Avram Galanti'den aktaran Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basım Ve Yayın* (İstanbul: Literartür Yayınları, 2000), 9-10.
- 36 Müteferrika matbaası konusunda son ve yetkin çalışmalardan biri için bkz., Orlin Sabev, "İlk Osmanlı Türk Matbaası: Başarı mı Başarısızlık mı?," *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri* içinde, der. Dana Sajdi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011).
- 37 Bkz., Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri 1839-1876* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004).
- 38 Tanzimat dönemi eğitim sistemi ve okulları konusunda çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Örneğin bkz., Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," *150. Yılında Tanzimat* içinde, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 335-396.; Bayram Kodaman ve Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi," *150. Yılında Tanzimat* içinde, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 475-496. Ancak okul ve öğrenci sayıları ayrıntılı olarak Mehmet Ö. Alkan tarafından çalışılmıştır. Bkz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).
- 39 B.M., "Türkçe Matbuat," *İbret*, 16 Zilkade 1289 (16 Ocak 1873), No: 94.
- 40 N.K., "Matbuat-i Osmaniye," *Hadika*, 18 Ramazan 1289 (19 Kasım 1872), No: 8.
- 41 Kahvehanelerde Osmanlı'nın içişlerine ilişkin gazete haberlerine yorum yapıldığı gibi özellikle uluslararası ticaretin merkezi olan Galata kahvehanelerinde tüccarlar tarafından okunan Avrupa gazeteleri de yorumlanıyordu. Bkz., Kırılı, "Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu," 108-109.

- 42 "...Dersaadet'te basılan Türk gazetelerinin adedi ahalinin mikdâr-ı nüfusuna nispetle mücib-i teessüf bir hâldedir." Şehir Mektubu no:6, *Basiret*, 17 Muharrem 1288 (8 Nisan 1871), No:331.
- 43 *Tasvir-i Efkâr*, 25 Rebiyülevvel 1283 (7 Ağustos 1866), No:411.; "Devlet Daireleri ve Memurlar," Şehir Mektubu no:17, *Basiret*, 5 Rebiülahir 1288 (24 Haziran 1871), No:398.
- 44 Örneğin bkz., *Tasvir-i Efkâr*, 23 Receb 1281 (22 Aralık 1864), No:258.; Kemal, "Nüfus," İbret, 19 Rebiülahir 1289 (26 Haziran 1872), No:9.
- 45 "Esnaf," Şehir Mektubu no:22, *Basiret*, 6 Safer 1290 (5 Nisan 1873), No: 893.
- 46 Kemal, "Cevab," İbret, 27 Rebiülahir 1289 (4 Temmuz 1872), No:15.; *Tasvir-i Efkâr*, 13 Receb 1285 (30 Ekim 1868), No:611.
- 47 *Tasvir-i Efkâr*, 24 Receb 1280 (4 Ocak 1864), No:159.; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Şaban 1280 (11 Ocak 1864), No:161.
- 48 *Tasvir-i Efkâr*, 14 Safer 1279 (11 Ağustos 1862), No:13.; *Tasvir-i Efkâr*, 24 Rebiyülevvel 1285 (15 Temmuz 1868), No:619.; "Ticaret ve Sanat," Şehir Mektubu no:13, *Basiret*, 6 Rebiülevvel 1288 (26 Mayıs 1871), No:374.
- 49 "İbret'e Teşekkür," *Basiret*, 14 Rebiülahir 1289 (20 Temmuz 1872), No: 653.
- 50 "Hisse Senetleri," Şehir Mektubu no:7, *Basiret*, 24 Muharrem 1288 (15 Nisan 1871), No:336.
- 51 "Avukatlar," Şehir Mektubu no:44, *Basiret*, 6 Receb 1290 (30 Ağustos 1873), No:1016.
- 52 II. Meşrutiyet dönemi ve sonrası için örneğin bkz., İ. Arda Odabaşı, *II. Meşrutiyet Basınında Halkçılık, Köycülük, Sosyalizm* (İstanbul: Dergâh, 2015). Doğrudan basın üzerine odaklanmasa da II. Meşrutiyet dönemi üzerine yapılmış bazı çalışmalar gazetelerin nasıl toplumun farklı kesimlerinin talep ve şikâyetlerini dile getirmenin bir aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Örneğin Bosna ve Hersek eyaletlerinin Avusturya tarafından ilhak etmesi ve bunu takiben Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı sonrasında Avusturya mallarının boykotunu desteklemek üzere İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin çıkardığı Gâve gazetesi hem iktisadi boykotun simgesi hem de liman işçilerinin sesi olarak belirmiştir. Bkz., Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004), 331-349.; yine, Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923* (İstanbul:Doğan Kitap, 2013) içinde de değişik gazete ve dergilerin hedef kitleleri hakkında bilgi bulmak mümkündür.
- 53 Gazetelerin Avrupa emperyalizmine direnişin bir aracı olarak kullanılması için bkz., Gül Karagöz Kızılca, "Bu Mülke Gazeteler Fena Hizmet Etmedi: Malî Kriz Günlerinde İbret Gözünden Babîâlî, Osmanlı Halkı ve Avrupa Emperyalizmi," *Kebikeç* 33 (2012): 339-352.
- 54 Bu düzenlemeler için bkz., Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*; Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*.
- 55 Bu konuda metin içerisinde de kimi zaman anıldığı üzere, hem II. Meşrutiyet dönemi öncesi hem de sonrası için çok sayıda örnek mevcuttur. Burada yalnızca birkaçını vermekle yetineceğim. Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi II. Mahmud'tan Holdinglere* (İstanbul: Remzi, 2003); İlhan Yerlikaya, *II. Abdülhamit Döneminde Basın: Yarı Resmî Vakit Gazetesi: (1875-1884)* (Kırkkale: y.i.y., 1996); Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayıncılık, 2006).

- 56 Örneğin bkz., İ. Arda Odabaşı, "Tanzimatçılığa Karşı Yeni Osmanlılar," *Bilim ve Ütopya* 132, (Haziran 2005): 16-31.; İ. Arda Odabaşı, "II. Meşrutiyet Manastır'ında Ajitatif Siyasi Basın," Atatürk Araştırma Merkezi, Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi 17-22 Kasım 2011 / Üsküp-Manastır, Makedonya, *Bildiriler Cilt I*, (Ankara: 2015), 287-312.; Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: SUNY Press, 2000).; Palmira Brummett, "Gender and Empire in Late Ottoman Istanbul: Caricature, Models of Empire, and the Case for Ottoman Exceptionalism," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 27, no. 2 (2007): 283-302. Sarah Abrevaya Stein, *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires* (Indiana University Press, 2006).